

GYÖRKÖS ATTILA

A „MÉHEK KÖNYVE” PÉLDÁZATAINAK MAGYAR VONATKOZÁSAI

A domonkosok 1221-ben, az alapító szent halálának évében jelentek meg Magyarországon, amikor annak egyik közvetlen munkatársa, a bolognai egyetemen jogot oktató Paulus Hungarus négy társával együtt hozzáfogott a rend itthoni megszervezéséhez. A megtelepedést követte a domonkos kultúra írásos emlékeinek megjelenése is. Ennek egyik legjelentősebb alkotása kétségkívül szent Margit élete, amelynek legkorábbi változata 1274 előtt keletkezett.¹ Nem ez volt azonban az első kísérlet arra, hogy összegyűjtsék a rend magyarországi tevékenysége során keletkezett legendákat, csodás eseményeket. Több korábbi franciaországi, itáliai szent Domonkos életrajz tartalmaz magyarországi történeteket.²

A kun és bosnyák missziók során keletkezett legendás esetek szintén felkeltették a figyelmet külföldön. Ennek tanúsága a Bonum Universale de Apibus (vagy más néven Apiarius – javasolt magyar fordítása a „Méhek könyve”) című példázatgyűjtemény, amelynek szerzője Thomas Cantimprantensis németalföldi domonkos szerzetes (†1270/1272). Az 1254–1263 között keletkezett alkotás öt magyar vonatkozású esetről számol be. A történetek közül kettő a domonkosok kun misszióiról ad képet, egy a tatár támadás idején Magyarországon bekövetkező csodával, kettő pedig Johannes Teutonicus-szal, a rend negyedik nagymesterével kapcsolatos.³

¹ KLÁNICZAY Tibor–KLÁNICZAY Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp., 1994. 38–50.

² Ezekről lásd: „Magyar vonatkozású domonkos rendi példázatok a 13. században” című hamarosan megjelenő tanulmányomat. In: A Domonkos rend kultúráteremtő tevékenysége az újkorban.

³ Thomas Cantimprantensis, Bonum Universale de Apibus, ed. Douai, 1609. II. 44, 2; II. 57, 11–12. és 59. Mivel a műnek modern kritikai kiadása nincs, a douai-i kiadáshoz pedig nem sikerült hozzáférnem, a kölni egyetemi könyvtárban őrzött 1473-as ősnymtatvány interneten található facsimiléje (ISTC No.: it00346000 alapján közlöm a történetek rövid kivonatát In: <http://inkunabeln.ub.uni-koeln.de/>), amelyeket összevettem Sigismundus Ferrarius 17. századi művével (*FERRARIUS, Sigismundus: De rebus Hungariae Provinciae Ordinis Praedicatorum*. Viennae, 1637.). Ez utóbbi egyébként rendkívül hűen követi a kölni kézirat szövegét.

Ezeknek a példázatoknak a vizsgálata nem kapott nagy teret a hazai szakirodalomban.⁴ Mindössze egyetlen munka foglalkozott vele idáig, Rössler Mária Irén 1927-ben írott bölcsészdoktori dolgozata⁵, amely a történeteket a 17. századi Sigismundus Ferrarius művéből⁶ válogatta ki, de nem törekedett a forráshagyomány eredetének feltárására, néhány következtetése azóta tévesnek bizonyult, ezért mindenképpen indokolt a kérdéssel újból foglalkozni.

A kun missziók emléke

A domonkos rend alapításában nagy szerepet játszott a pogány kunok körében végzendő térítő missziók igénye. A szent legendái szerint maga Domonkos is ezzel kívánt foglalkozni, amikor a rend létrehozását kérte a pápától, végül azonban a délfrancia albigens eretnekek elleni küzdelemben aktivizálta magát. A kunok megtérítésének feladata a magyar provinciára hárult, amely a töredékes adatok tanúsága szerint egészen a tatár támadásokig kiterjedt missziómunkát folytatott a Kárpátokon túli térségben. Erre utal az is, hogy a rend egyik jelentős kolostorát a Krassó megyei Érdsomlyón (ma Vršac, Szerbia)⁷ hozták létre, amely a 13. század közepéig bizonyíthatóan rendelkezett szent Domonkos ereklyéjével is.

Cantimpratensis két egymással összefüggő példázatban is utal a térítésre. Ezek szerint egy hét év körüli kun gyermeket játszózás közben megöl egy vízi démon. A gyermek családja könyörgésére feltámad, majd felnőve a domonkosok magyarországi perjelének hatására belép a rendbe (a priore ordinis praedicatorum in Hungaria receptus). Taníttatják, de komolyan megsérti a szabályzatot: régi, használt ruháit a szegényeknek adja feljebbvalói engedélye nélkül. Megbetegszik és feloldozás nélkül hal meg. A másvilágon azonban megjelenik neki Mihály arkangyal, aki elűzi a lelkét pokolra vinni akaró démonokat. Isteni közbeavatkozás révén feltámad, s bűnét a perjel előtt megvallva, feloldozást nyer, majd tanulmányai befejezése után nagyszámú pogány kunt térít meg (Cumanorum populum non modicum baptizavit).⁸

⁴ TARNAI Andor csupán röviden utal az ilyen típusú szövegek létezésére. TARNAI Andor: „A magyar nyelvet ími kezdik...” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 89. 206. jegyzet

⁵ RÖSSLER Mária Irén: Magyar domonkosrendi példák és legendák. Kassa, 1927.

⁶ Ferrarius, i. m.

⁷ GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Bp., 1987. t. I. 493–494.

⁸ Kölni ősnymotvány, 281–282; Ferrarius, i. m. 110–111.

A pogány kunok térítését nem pontosan tisztázott előzmények után a 13. század húszas éveiben a domonkosok vették át, s 1227-ben már önálló kun püspökség létezéséről szólnak a források.⁹ Az egyházmegye létrehozása Róbert esztergomi érsek (1226–1239) kezdeményezésére történt, aki Theoderiket, a hazai domonkos rend második provinciálisát nevezte ki annak élére.

Cantimpratensis történetében a megtért kun ifjú a magyar domonkosok perjeléhez fordult, nála gyónt csodálatos feltámadása után, s az ő kezdeményezésére fogott bele a kunok tömeges térítésébe is. Összesen két domonkos perjel fejtett ki nagy aktivitást a Kárpátokon túli területek misszióiban, a rendet Magyarországra behozó Paulus Hungarus és Theoderik, ezért Cantimpratensis névtelen perjelét nyilván valamelyikükkel kell azonosítanunk. Paulus Hungarus összesen két évig állt a magyar provincia élén (1221–1223), míg Teoderik, négy esztendeig, 1223 és 1227 között, s utána kapta egyházmegyei megbízatását.¹⁰ Mivel Cantimpratensis szövege egyértelműen a magyar domonkosok perjelként említi az ifjú pártfogóját, s nem utal püspöki minőségére, nyilvánvaló, hogy a történet az 1227-es év előtti időkből játszódik.

A tatárjárás

A kun missziós püspökséget elsöpörte a tatár támadás, amely 1241-ben Magyarországot is elérte. A pusztítások során sok domonkos kolostor megsemmisült, a rend tagjai közül is számosan áldozatul estek.¹¹ A Bonum universale de Apibus erről a korszakról is tartalmaz egy történetet, amely szerint egy magyar herceg feladva gazdagságát belépett a domonkosok közé. A tatárok előrenyomulásakor rendtársai elhagyták a kolostort, de ő a magatehetetlen betegek mellett maradt. Az ellenség elvonulása után a visszatérő barátok levágott fejjel, lándzsáktól átdöfve, holtan találták. A megdöbbent szerzetesek egyike három napon át keserűen faggatta az Urat, hogy miért hagyott ilyet megtörténni. A harmadik napon azonban megjelent látomása-

⁹ Az ezzel kapcsolatos pápai leveleket közli: PFEIFFER, Nikolaus: Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich, 1913. 177–179. Értékelésükkel kapcsolatban lásd: FERENT, Ioan: A kunok és püspökségük. Bp., 1981. 136–138.

¹⁰ Pfeiffer, i. m. 133–134.

¹¹ Bizonyosan megostromolták és felégették a pesti kolostort, s korábban erre a sorsra jutott a szebeni is. L. PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899. t. II. 164–166. Az utóbbi felégetéséről szóló korabeli beszámoló szövegét közli Pfeiffer, i. m. 160.

ban a megölt rendtársa és Krisztus kereszthalálára emlékeztetve rámutatott, hogy az evilági szenvedés a mennyben örök életet biztosít.¹²

A történetben szereplő „herceg” (*Dux quidam in Hungaria potentissimus*) azonosítása a szakirodalomban már megtörtént¹³. Valójában nem a királyi család tagjáról van szó, ahogy címe sejtetni engedné, hanem (a Hahót nemzetségbeli) Bánffy Buzádról, aki számos jelentős pozíciót betöltött az országban. Előbb II. András pártfogoltjaként 1223–1224 között pozsonyi ispán,¹⁴ majd Béla herceg híve lett, és elvesztette tisztségét. Később, 1228–1229 között horvát–szlavón bán és soproni ispán,¹⁵ de 1233-ban belépett a pesti domonkos kolostorba.¹⁶ Ennek dátumát végrendelete alapján lehet azonosítani, amelyben megtérése után vagyonáról rendelkezik.¹⁷ Ennek ellenére a későbbiekben is több oklevélben szerepelt, mint peres eljárások tanúja.¹⁸ A példázatban szereplő tatár fenyegetésnek kitett kolostor nyilván a pesti rendház, amelyet a tatárok ostrommal vettek be, s lakóit lemészárolták.

Boszniai János személye

Cantimpratensis következő magyar vonatkozású példázata¹⁹ szerint a magyar királynő fia nagy hadsereget gyűjtött össze, hogy harcoljon apja ellen. A felek kibékítése érdekében a királynő imádkozni kezdett és megjelent neki gyóntatója és Johannes magister, akik jelezték számára, hogy férje és fia békét fognak kötni. A királynő ráadásul a domonkosok előtt más csodákról is beszámolt, amelyek az elhunyt Johannes közbenjárására történtek.

A történetben említett magiszter nem más, mint a Magyarországon Boszniai Jánosként²⁰ ismert szerzetes és főpap, aki 1227–1228-ban a rend hazai provinciálisa volt, 1234–1237 között pedig Bosznia püspöke. Ezután

¹² Kölni ősnymtatvány, 215–216; *Ferrarius*, i. m. 56–57.

¹³ *Pfeiffer*, i. m. 196.; *PUSKELY Mária*: Virágos kert vala híres Pannónia. Bp., 1994. 178–180.

¹⁴ *SZÉKELY György* (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242–ig. 1/2. Bp., 1987. 1335–1337.

¹⁵ *FÜGEDI Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp., 1986. 94. és 100.

¹⁶ *HARSÁNYI András*: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 27.

¹⁷ *Ferrarius*, i. m., 59; *Pfeiffer*, i. m. 154–155.

¹⁸ *VENZEL, Gusztáv* (szerk.), *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. t. XII.* Pest, 1869. 76. és 88.

¹⁹ Kölni ősnymtatvány, 302.

²⁰ Nevezik Freiburgi Jánosnak is. *MAKKAI László–MEZEY László* (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Bp., 1960. 352. jegyzet.

rövid ideig Lombardiában tevékenykedett, majd 1241-től haláláig (1252) a rend negyedik generálisaként működött.²¹

János a magyar politikai élet egyik befolyásos figurájaként tűnt fel az 1230-as évek elején. Az Aranybulla 1231-es megújítását, majd az 1233-as beregi egyezményt követő feszült helyzetben a keményen fellépő egyházi irányzat képviselője, aki a pápai legátus (Pecorari Jakab) meghatalmazottjaként kiközösítette az egész királyi családot, és csak többszöri határozott egyházfői utasítás nyomán volt hajlandó feloldozást adni.²² Amikor néhány hónappal később bosnyák püspökké nevezték ki, a domonkos rend megszerezte az ekkor már hét éve eredményesen működő kun misszió mellett a balkáni eretnekek közötti evangelizáció irányítását is.²³

Boszniai János jobb viszonyt alakított ki Béla herceggel, mint apjával, az általa kiközösített II. Andrással. Ennek egyik jele, hogy már domonkos generálisaként Béla király és felesége (Laszkarisz Mária) kérésére az 1252-es bolognai rendi gyűlésen az újonnan épített budai kolostort jelölte meg a következő capitulum generale helyszínéül. Az 1254. május 31-én nyílt káptalanon választották meg az időközben elhunyt János helyébe rendfőnökké Humbertus de Romanis-t.²⁴

Szerencsések vagyunk, mert Cantimpratensis fenti, példázatként használt történetének pontosan lehet ismerni a forrását és eredetét. Az 1260-as strassburgi domonkos gyűlés Boszniai János csodatételeinek vizsgálatával foglalkozott, s ehhez gyűjtött tanúvallomásokat. Minden bizonnyal a káptalan felhívására készült az a két levél,²⁵ amelyben IV. Béla magyar király és felesége a capitulum generale atyáinak írt 1260-ban²⁶ Boszniai János szentségéről. Béla a volt boszniai püspököt „szent életűnek” nevezi, kiemeli a

²¹ CHEVALIER, *Ulysse*: Répertoire des sources historiques du Moyen Âge. Paris, 1880. col. 1246.

²² Magyarország története. 1358–1366.

²³ Mindazonáltal a bosnyák térítés a kudarcok története. Már a legátus is a bogumilok elleni fellépés erőtlenségével indokolta János elődjének leváltását. Egy pápai levél jellemzése szerint ez az ismeretlen, bosnyák származású főpap írástudatlan, s maga is barátkozik az eretnekekkel, ráadásul szimóniával jutott a hatalomra. Bár János kinevezését minden valószínűség szerint egy magyar keresztes akció követte Bosznia megtérítésére, maga a püspök talán soha nem lépte át egyházmegyéje határait. FINE, *John V. Jr.*: The Late Medieval Balkans. University of Michigan, 1990 [1st ed. 1987]. 143–145.

²⁴ Harsányi, i.m. 25.

²⁵ FEJÉR, *G.*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829. IV. 3. 22. illetve 68.

²⁶ A két levél datálása problémás. Az ezekben leírt események, Béla és fia, István herceg ellentéte Pauler Gyula (i.m., t. II., 249.), illetve nyomában Makkai László és Mezey László (i. m., 356. jegyzet.) szerint 1262-ben következett be. A levelek tartalmából viszont kiderül, hogy az 1260-ban tartott strassburgi domonkos gyűlésre íródtak.

szegények iránti rokonszenvét, megemlíti, hogy visszaadta a sánták járását, a vakok látását. Mária leveléből kiderül, hogy János csodáit „széltében-hosszában” emlegetik, de a királynő csupán a férje és fia (István herceg, a későbbi V. István király, 1270–1272) közötti konfliktusban játszott közvetítő szerepét írja le konkrétan, mégpedig a Cantimpratensis által közölt példázattal szinte teljesen megegyező tartalommal.

A példázatban, illetve a levélben említett események háttérében István herceg 1250-es évek végétől folyamatosan nyomon követhető hatalmi törekvéseinek egyik mozzanata áll. István már 1257-ben fegyverrel vívta ki magának az erdélyi hercegi címet, amelyet apja nem akart neki adományozni, majd 1259–1260-ban Stájerország hercege lett, de ezt az osztrák tartományt még ebben az évben elveszítette. Címétől megfosztva, István újabb lázadásokat szított Béla király ellen. 1262–1263-ban több, a Mária levelében is említett egyezményre került sor apa és fia között, s ennek nyomán István „ifjabb királyként” szinte egész Kelet-Magyarország urává vált.²⁷

Cantimpratensis szövege nyilván ezen konfliktusok valamelyikére utalt, s forrása – ha nem is feltétlenül közvetlen módon – Mária királynő levele volt. Hogy ennek tartalma milyen formában jutott tudomására, arról nincs információnk. Talán a strassburgi gyűlésen részt vevő atyák egyike számolt be neki erről.

Nemcsak a magyar királyi pártól jutottak el azonban adatok Boszniai János életével, a rend magyarországi tevékenységével kapcsolatban. A káptalanra érkező magyar domonkosok tarsolyában még számtalan más történet is lehetett. Ennek bizonyítéka, hogy Thomas Cantimpratensis példázatai közül még egy foglalkozik a személyével.

A történet a püspök életszentségét volt hivatva kiemelni: Bosznia főpapjaként is oly módon élt, ahogy a koldulórendi barátok szoktak – bár több mint nyolcezer márká jövedelemmel bírt. Ló nélkül, gyalog járta be egyházmegyéjét, s csupán egy szamár hordozta utána a prédikációhoz szükséges könyveket, illetve püspöki jelvényeit. Cantimpratensis fontosnak tartja megemlíteni, hogy János később a domonkosok rendfőnöke lett, utalva ezzel 1241-ben bekövetkező megválasztására.²⁸

Hogyan kerültek bele a 13. század közepén Németalföldön dolgozó domonkos író anyagába a hazai legendás esetek? Mint azt fentebb láttuk, az egyik legnyilvánvalóbb forrásnak az 1260-ban tartott strassburgi rendi káptalanon részt vevő magyar szerzetesek elbeszéléseit vagy az ide küldött írásos beszámolókat kell tartanunk. Bizonyosan ez történt a Boszniai Jánossal kapcsolatos két példázat esetében. A korábbi, a kun missziókat illető, vagy a

²⁷ SZENTPÉTERI Imre: V. István ifjabbkirálysága. In: Századok, 55. (1921) 77–87.

²⁸ Kölni ősnymtatvány, 299.

tatárjárásra vonatkozó eseteknél azonban más lehetőség is felmerül. A kun térítőtevékenység egyik legfontosabb hazai előmozdítója, aktív résztvevője Róbert esztergomi érsek volt, aki Liège-ben született, ugyanúgy, ahogy Cantimpratensis. Hogy Magyarországra kerülve nem veszítette el kapcsolatait szülőhazájával, azt bizonyítja a leuveni *Magnum Chronicon Belgicum*, amely maga is beszámol az érsek kunok közt végzett tevékenységéről.²⁹ De erről közöl adatokat a korszak jelentős ciszterci krónikása, Albericus Trium Fontanum is, aki nyilvánvalóan két másik – ezúttal francia származású – magyar főpaptól, Bertalan pécsi és Rajnaldus erdélyi püspöktől nyerte információit.³⁰ Róbert érsek és püspöktársai tehát levelezés útján vagy személyes kapcsolatrendszerük révén tájékoztatták hazájukat a magyar eseményekről. De ugyanígy lehetett a hazai csodás történetek forrása maga Boszniai János is, aki az 1230-as évek elején együtt dolgozott az esztergomi érsekkel, s az Aranybulla körül kialakult konfliktusokban közös platformra kerültek az uralkodóval szemben. János esetében nyilvánvaló, hogy amikor 1241-ben a domonkosok rendfőnöke lett, elvitte magával szent Domonkos érdsomlyói kultuszának hírét. Pontosán húsz történet került ilyen módon be a rendalapító 1245-ben írott újabb életrajzába, amelynek elkészítésére éppen János adott utasítást.³¹

Nem tudni viszont, hogyan kerültek el a tatárjárással kapcsolatos hírek Cantimpratensis-hez. János 1237 óta már nem tartózkodott hazánkban, de kapcsolatai révén talán tájékozódott a magyar hírekről. Az bizonyos, hogy Vincentius Bellovacensis domonkos író hatalmas léptékű *Speculum maius*-ának harmadik része, az 1250 előtt született *Speculum historiale*³² sok adatot közöl a tatárok pusztításairól. Bellovacensis forráshasználata még nem tisztázott a szakirodalomban, ezért nem eldönthető, honnan értesült az eseményekről. Az 1254-ben Budán tartott domonkos káptalani gyűlés szintén igen jó alkalmat szolgáltatott a magyar vonatkozású események megismertetésére a külföldi rendtársakkal.

²⁹ Ezekről lásd: *Makkai*, i. m. 17. 22. jegyzet. A krónika szövegét közli: *Pfeiffer*, i. m., 178–179.

³⁰ *Makkai*, i. m. 17. 20. jegyzet.

³¹ *Constantinus de Orvieto: Vita Sancti Dominici*. Kiadása: *Monumenta historica S. P. N. Dominici*. Romae, 1935. 197–260.

³² *Vincentius Bellovacensis: Speculum historiale*, ed. Douai, 1627.

A *Bonum Universale* szöveghagyományának továbbélése Magyarországon

Thomas Cantimpratensis műve a középkor egyik igen népszerű alkotása volt: 94 rövidebb-hosszabb (tehát nem minden esetben teljes szövegű) latin nyelvű kézírata maradt fenn világszerte, s számos francia és flamand fordítása is létezik.³³ Az elterjedés folyamatából Magyarország sem maradt ki: a 15. század közepéről két hazai kézírata is ismert. Mindkettő szepességi környezetben íródott, kompilátoraik pedig – nevük alapján – sziléziai származású egyházi személyek voltak. Az első 1448-ban keletkezett, a Szepesolasziban plébánosként működő, de korábban Lőcsén prédikáló Bartholomeus de Monstriberg tollából, s jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi.³⁴ A másik néhány évvel későbbi, 1453-as, feltételezhetően lőcsei munka, ímoka Jacobus Burger de Sommerfelt, s jelenleg a gyulafehérvári Batthyáneum tulajdona.³⁵ A két kézirat közül az előbbit volt csupán módomban megtekinteni. Olyan prédikációs segédkönyvről van szó, amely szentbeszéd-minták mellett más példázatok, orvosi traktátust, papi kézikönyvet is tartalmaz.³⁶ Cantimpratensis szövege az eredeti alkotás erősen rövidített változata, amely 103 történetet közöl, a teljes mű mintegy harmadát. Feltűnő, hogy a tanulmányunkban elemzett öt magyar vonatkozású példázat egyike sem fordul benne elő. Ennek okát azonban csak egy alaposabb, a kézirat keletkezési körülményeit, forrásait tisztázó vizsgálat tudja megválaszolni. A fent említett mintegy 100 kéziratból álló Cantimpratensis-korpuszból nagyon nehéz lenne minden támpont nélkül megállapítani, honnan származhat az Egyetemi Könyvtár dokumentuma. Nyilvánvalóan közép-európai közegre kell gondolnunk, talán a bécsi, krakkói vagy prágai egyetem vidékére. Mindenesetre érdekes, hogy ugyanabban a régióban (Szepesség, sőt Lőcse), ugyanabban a korban (15. század közepe), egyaránt sziléziai származású írók tollából származik a *Bonum Universale de Apibus* két ismert magyarországi kézírata.

A fentiekben bemutatott magyar vonatkozású példázatok az 1221–1260 közötti időszakban kerültek egy németalföldi domonkos író birtokába. Bár nem tudtuk egyértelműen meghatározni az átvétel pontos menetét, láttuk,

³³ Mindezekről lásd: *AXTERS, Stephanus G.*: Bibliotheca Dominicana Neerlandica Manuscripta 1224–1500. Louvain, 1970. 76–112.

³⁴ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 65. ff. 116–157.

³⁵ *SELECKÁ MÁRZA, Eva*: A Középkori Lőcsei Könyvtár. Szeged, 1997. No. 42. (A kézirat jelzete: R II 34).

³⁶ A kézirat leírását lásd: *MEZEY László*: Codices latini Medii Aevi Bibliothecae Universatis Budapestiensis (Codices Manuscriptorum I.). Budapest. 1961. 110–115.

hogyan a csodás esetek számos időpontban és személy révén is eljuthattak a szerzőhöz. Mindez a domonkos rend élénk érdeklődését mutatja hazánk iránt és egyben feltárja azt a sokrétű kapcsolati hálót, amely a magyar provinciát a külföldi rendtartományokhoz fűzte. A 15. században aztán az információátadás menete megfordult: a „Méhek könyve”, mint a prédikációt segítő példázatgyűjtemények egyike jutott el Magyarországra, anélkül, hogy másolójuk annak hazai vonatkozásaival tisztában lett volna.